

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİL TƏDQIQATLARINDA FEİLƏ MƏXSUS GRAMMATİK KATEQORIYALARIN ŞƏRHİ

“Əgər bir çox isimlərin və sifətlərin feil damarlarından yapıldığını nəzəri-etibara alırsaq, türk dilinə “feil dili” demək mümkündür”.

Bəkir Çobanzadə

Görkəmli türkoloq professor Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu və onun inkişaf tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı bu gün də müasir araşdırmalarda öz əskini tapan, aktuallığını saxlayan məsələlərə toxunulmuşdur. Onun Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə bağlı tədqiqlərində əsas yer tutan məsələlərdən biri feilə məxsus qrammatik şəkilçilərin öyrənilməsidir.

B.Çobanzadənin fikrincə, Azərbaycan dilində (ümumən türk dillərində - E.P.) ən zəngin mənə və işlənmə imkanlarına malik olan sözlər feillərdir. Feillər istər qrammatik funksiyaları, istərsə də leksik-semantik mənaları baxımından ən aktiv dil vahidləridir: *“Feillərinin dürlülüğü və zənginliyi etibarilə türk dili bütün lisançılardan diqqətini cəlb edə bilmişdir. Əgər bir çox isimlərin və sifətlərin feil damarlarından yapıldığını nəzəri-etibara alırsaq, türk dilinə “feil dili” demək mümkündür”* [3, c.5, s.146].

B.Çobanzadə feilə məxsus qrammatik şəkilçiləri üç istiqamətdə təhlil etmişdir: birinci qrup morfemləri qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər adlandırmış, ikinci qrup şəkilçiləri “silə siğələri” – rabitə şəkilçiləri kimi qeyd etmiş, üçüncü qrup şəkilçiləri isə feillərin təsrifi adı altında qruplaşdırmışdır. Qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər deyilərkən qeyd olunur ki, bu morfemlər feillərə əlavə olunaraq isimlər əmələ gətirir, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Müəllif buraya **məsdər və feili sifət** şəkilçilərini aid edir. Maraqlıdır ki, alim bu şəkilçiləri qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər adlandırır. Niyə onlara sözdüzəldici şəkilçilər demir? AXI araşdırmaları boyu o, şəkilçiləri sözyapıcı (leksik) və sözdəyişdirici şəkilçilər adı ilə qruplaşdırır. Ancaq burada *sözyapıcı şəkilçilər* terminini işlətmir, *qeyri-sözdəyişdirici şəkilçi* terminindən istifadə edir. Demək ki, dilçi alim buraya aid etdiyi məsdər və feili sifət şəkilçilərinin məzmunundakı ikili xarakteri nəzərə almışdır. Sadəcə, onları hansı formada təqdim etməkdə, görünür ki, müəllif tərəddüd etmişdir. S.Cəfərovun şəkilçilərin təsnifatında leksik və qrammatik şəkilçilərlə yanaşı, leksik-qrammatik və qrammatik-leksik şəkilçilər qrupunu da ayırması [2, s.139] bir sıra şəkilçilərin, həmçinin feilə aid bu morfemlərin (o cümlədən *məsdər və feili sifət şəkilçiləri*) məzmunundakı ikili xüsusiyyətlə bağlıdır. Deməli, B.Çobanzadə qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər terminini işlətməklə bu məqamı nəzərdən qaçırmamışdır. Tədqiqatçı qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər adlandırdığı morfemlərin bəzilərini (-maq², -ası², -ma²) feildən isim düzəldən, digərlərini (-dıq⁴, -mı⁴, -acaq²) bu nitq hissəsinə aid həm leksik, həm də qrammatik şəkilçi hesab etmişdir. Bu şəkilçilər haqqında müəllifin bəzi qeydlərinə baxmaq istərdik.

-maq² şəkilçisi feildən isim əmələ gətirir və cəm şəkilçisindən başqa həmişə bütün hal şəkilçilərini qəbul edir: yatmaq, yazmağa, yazmaqdan. (3, c.5, s.141). Tədqiqatçı qeyd edir ki, -maq² şəkilçisindən sonra -lıq⁴, -çı⁴ leksik şəkilçiləri də əlavə oluna bilər: *getməklik, varmaqılığı, bilməklik...* -çı⁴ şəkilçisi xüsusilə başqa ləhcələrdə, məsələn Qazan tatarcasında bu şəkilçidən sonra əlavə oluna bilər: *varmaqçı, yazmaqçı...* [3, c.5, s.142].

E.Əzizov yazır ki, məsdər şəkilçilərindən sonra sözdüzəldici şəkilçilərin (əsasən -lıq, -lik) işlənməsinin Azərbaycan dilində tarixən mövcud olduğu XIV-XV əsrlərin ədəbi dil nümunələri ilə təsdiqlənir. Və hazırda bu xüsusiyyət Lerik rayonunun bəzi kənd şivələrində müşahidə edilir: *ağlmaqılığı, gülməğığı, getməğığı* [7, s.198].

Həmçinin **-ma²** leksik şəkilçisindən danışarkən B.Çobanzadə onu qrammatik omonimləri olan inkarlıq və məsdər şəkilçilərindən fərqləndirir və yazır ki *“onun yazması, söyləməsi, başlaması*

kibi tərkiblərdə hərəkət-ış ifadə edir” [3, c.5, s.120]. Demək ki, müəllif hərəkət-ış deyərəkən məsdər şəkilçisinin ikili xarakterini nəzərdən qaçırmamışdır. Ancaq onu əlavə edək ki, $-ma^2$ şəkilçili məsdərlər kəmiyyət kateqoriyasının əlamətlərini qəbul edir (onların **görmələri**, onların **danışmaları**).

B.Çobanzadə qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilərə $-as^2$, $-dıq^4$ +mənsubiyyət şəkilçisi, $-acaq^2$, $-ar^2$, $-an^2$, $-mış^4$, $-mal^2$ şəkilçilərini də aid edir. Müəllif bunları feildən sifət yaradan şəkilçilər kimi göstərir. Dilçi alim $-acaq^2$ leksik şəkilçisindən bəhs edərkən onu gələcək zaman və feili sifət şəkilçiləri kimi fərqləndirir [3, c.5, s.122].

B.Çobanzadə məsdər və feili sifətlərdən fərqli olaraq, feili bağlama şəkilçilərini “silə siğələri”, onların qoşulduğu feilləri isə **rabitə feilləri** adlandırır: “Digər bir qisim şəkilçilər daha vardır ki, bunlar da feil damarlarına əlavə olunur və bunlardan dürlü mənanı ifadə edən şəkillər, sözlər meydana gətirirlər. Bunların birincilərdən (*məsdər və feili sifətdən*) ayrılığı birincilər kimi zəmir və hal şəkilçiləri ala bilməməsidir... Bizcə, imdilik “rabitə” təbiri işlətmək mümkündür” [3, c.5, s.143]. Tədqiqatçının təqdim etdiyi şəkilçilərdən bir daha belə qənaət hasil olur ki, burada söhbət feili bağlamalardan gedir: $-ib^4$ ($-yıp^4$), $-alı^2$, $-madan^2$, $-ınca^4$, $-araq^2$, $-dıqca^4$ və s.

B.Çobanzadə $-ib^4$ şəkilçisinin həm də “müstəqil feil şəkli” kimi işləndiyini göstərir. Yəni bu morfemi zaman əlaməti olaraq $-mış^4$ şəkilçisinin sinonimi kimi izah edir. Beləliklə, müəllif keçmiş zaman şəkilçisi ilə feili bağlama şəkilçisinin qrammatik funksiyasını fərqləndirir [3, c.5, s.144].

B.Çobanzadə *gələrkən*, *yazarkən* sözlərindəki $-kən$ morfemini feili bağlama şəkilçisi kimi göstərir, $-alı^2$ şəkilçili feillərdən sonra **bəri** “yarımsözü”nün - qoşmasının (*yazılalıdan bəri*, *varalıdan bəri*) işləndiyini qeyd edir, eləcə də $-ınca^4$ şəkilçisi ilə bağlı maraqlı dil faktlarına toxunur.

B.Çobanzadə qeyd edir ki, feili sifət və məsdər şəkilçilərindən fərqli olaraq, feilin rabitə formaları hal şəkilçiləri ilə işlənmir. Aydın olur ki, alim feili bağlamalardakı ikili məzmunun sintaktik funksiyasını bir-birindən ayırmışdır: “Bu formalar öz ətrafına müxtəlif hallı sözləri toplayır. Amma bu şəkilçi nadir məqamda yönlük hal şəkilçisini qəbul edir. Bu şəkilçi, ümumiyyətlə, hal şəkilçisini qəbul etməz. Lakin *qədər* sözü ilə birlikdə işləndiyi zaman məful ileyh (*dativus*) şəklini alır: *gələncəyə qədər*, *ölüncəyə qədər*, *böyüyüncəyə qədər* və s.” [3, c.5, s.144]. Türkoloq alim burada maraqlı bir məqama toxunur ki, o da “Səni **ölüncəyə qədər** gözləyəcəm” cümləsində feili bağlama şəkilçisinin yönlük halla işlənməsidir. Ancaq deyə bilərik ki, müasir türk dilinin təsiri ilə özünü göstərən bu formanın hazırda dilimizdə (*ölənə kimi*, *ölənə qədər*) işlənmə tezliyi aşağıdır.

B.Çobanzadə feilə aid digər qrammatik şəkilçilərdən feilin təsrifi adı altında bəhs edir. Müəllif təsrif deyərəkən burada feillərin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsinə nəzərdə tutur. “Feillərin təsrifi digər nitq hissələri ilə müqayisədə daha genişdir” (burada da nitq hissələrinin təsrifi deyərəkən qrammatik kateqoriyaların çoxluğu nəzərə tutulmuşdur), $-deyən$ müəllif yazır: “Yalnız feillər deyil, sifətlər və isimlər də təsrif oluna bilər. Bu sonuncularda yalnız mazi (*keçmiş*) və hal şəkilçiləri buluna bilər, yəni isimlər və sifətlər qismən təsrif olunur” [3, c.5, s.145]. İsimlərin təsrifi deyərəkən alim burada onların şəxs-xəbərlilik şəkilçiləri qəbul etməsinə nəzərdə tutur. Təbii ki, informativ funksiya daşıyan, rema kimi çıxış edən feillərin təsrifi daha əhatəlidir.

B.Çobanzadənin feilin təsriflənən formaları haqqındakı araşdırmaları, demək olar ki, müasir elmi fikirlərlə səsleşir. O, feilin təsriflənən şəkillərinə feilin zaman şəkilçilərini, yəni, xəbər şəklini, şərt, arzu, vacib, əmr formalarını daxil etmişdir.

Feilin zamanlarının müstəqil kateqoriya kimi, yoxsa xəbər şəklinin içərisində öyrənilməsi məsələsi bu gün də mübahisəlidir. Ancaq ümumi mənzərədən çıxış edərək deyə bilərik ki, türkoloqun feilin zamanlarından bəhs etməsi elə xəbər şəkli haqqında təsəvvürlərini də ifadə edir. Çünki o, zamanlardan danışarkən feillərin şəxslər üzrə dəyişilməsi məsələsinə toxunur. B.Çobanzadə indiki kimi feilin 3 zamanını göstərir: keçmiş, indiki və gələcək zaman. Müəllif zaman şəkilçilərini belə qruplaşdırır:

a) $-ır^4$, $-ar^2$, $-r$ şəkilçiləridir ki, azəri ləhcəsində hal mənasını ifadə edən feil şəkillərinin istehsalında işlədilir: *gəl-ir*, *sür-ür*, *yaz-ır*... Alim bildirir ki, buradakı $-ar^2$ istiqbal, yəni gələcək mənasını verir. “Eyni zamanda azəri ləhcəsində $-yor$ şəkilçisi işlədilməz” [3, c.5, s.144].

-*r* şəkilçisi ilə işlənmiş feillərin zaman çaları bir qədər fərqlidir. N.Dəmir bu formanı türk dilində feilin geniş zamanı adıyla təqdim edir [5, s. 237]. -*r* zaman forması Azərbaycan dilinin tarixində saillə bitən bəzi feillərə artırılaraq indiki-gələcək zaman məzmununu ifadə etmişdir (*oxur, tanır, ağlar* və s.). Məsələn, Kişvəri əsərlərinin dilində də işlənən bu şəkilçi indiki-gələcək zaman əmələ gətirmişdir. -*r* formantı ilə işlənən sözün indiki, yaxud gələcək zamanda olması isə mətnin məzmunundan aydınlaşır: *İstəram yar səni, tapmən nişanın, ey könül; Gül yüzün dövründə xəttin kim oxur qul Kişvəri* və s. [6, s.118].

b) -*dı*⁴, -*tı*⁴ şəkilçiləri keçmiş zaman, “mazi mənasını verən feil şəkilləri” meydana gətirməyə xidmət edir [3, c.5, s.145]. Bu şəkilçinin fonetik tərkibi ilə bağlı İslam Vəliyev yazır: “Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid materialları nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, şühudi keçmiş zamanı əmələ gətirən -*dı*⁴ şəkilçisi sabit səs tərkibinə malik olmuş və əsasən, müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi işlənmişdir” [9, s. 49]. Güman ki, B.Çobanzadənin bu şəkilçini karlaşmış fonetik tərkibdə verməsi (*kəsti, töktü, astı*) samitlər ahənginin tələbinə uyğunlaşdırması ilə bağlıdır.

-*miş*⁴ şəkilçiləri də əsas etibarilə mazi olmaqla bərabər, onun mənacə başqa bir növünü ifadə edir. Burada müəllif feili sifət şəkilçisini nəzərdə tutur.

c) -*acaq*² şəkilçisi də gələcək – müstəqbel zaman bildirmək üçün işlədilir: *gələcək, varacaq, başlayacaq, deyəcək* və s. [3, c.5, s.146].

Feilin əmr forması. B.Çobanzadə qeyd edir ki, feilin əmr şəklinin II şəxsinin təkinin şəkilçisi yoxdur. Marahlı bir fikir ondan ibarətdir ki, müəllif bütün feillərin şəkilçisiz halda (*yaz, oxu, danış, gör*) feilin əmr formasının II şəxsinin təkində olması qənaətinədir: “Hər feil damarının sözdəyişdirici şəkilçi almadan əvvəl bulunduğu bəsit damar halı ikinci şəxs əmr siğəsidir. Zətən feil damarının başqa sözlərdən mənacə ayrıca fərqi də buradadır” [3, c.5, s. 147].

Bütün bu şəkillərdən danışarkən B.Çobanzadə onların inkarlıq formasından – “mənfi hal”ından da bəhs edir.

Feilin iltizam (arzu) forması. -*a*², -*ya*² “feili-iltizami” adı verilən feil şəkillərini meydana gətirir: *yazayım (yazam), yazasan, yazalım (yazaq), yazasınız, yazalar*. B.Çobanzadə düzgün qeyd edir ki, arzu şəklinin və əmr şəklinin I şəxsin cəm formaları bir-birinə bənzəyir və “hənzər şimal və şərq ləhcələrinin bir çoxlarında işlədilməkdədir” [3, c.5, s. 146]. Məsələn, *yazaq* sözünün feilin əmr, yaxud arzu şəklində olduğunu yalnız kontekstdə müəyyən etmək olar.

B.Çobanzadə arzu şəklinin arxaikləşmiş -*ğay, ğa, -qay, -qa, -göy, -gə* formalarının özbək türkcəsində işləndiyini qeyd edir: *barğaymin, barğay, kılğay...* Qeyd edək ki, -*ay, -qay* formaları xakas və tuva türkcələrində də işlənməkdədir [1, s.136; 210]. Həmçinin göstərilir ki, türk dillərində arzu şəklində I şəxsin cəm formasının üç tipinə rast gəlinir: 1) var+alım; 2) var+ak 3) var+alığ... Müəllifə görə, ilk iki forma mənşə etibarilə sonuncudan meydana gəlmişdir: “Heç şühbəsiz, üçüncü şəkil əsas olub, əski türk lisanı abidələrinin, əsərlərinin şəhadətinə görə, birinci və ikinci şəkil bundan meydana gəlmişdir. Buna görə də *baralığ-varalım-varak*. Bəzi ləhcələrdə *varak* yerinə *varayığ* şəkli işlədilir” [3, c.5, s. 147].

Ə.Rəcəbli yazır ki, qədim yazılı abidələrin dilində feilin arzu şəkli I şəxsin təkində -*ayın, -əyin*, cəmdə -*alım, -əlim* şəkilçiləridir. -*alım, -əlim* şəkilçisi XI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilində işlənmiş, lakin müasir Azərbaycan dilindən çıxmışdır [8, s.359; 364].

Feilin vacib forması. Tədqiqatçı yazır ki, “vücub feil deyilən şəkilləri -*malı*² şəkilçiləri ilə yapılır”: *oxu+malı, get+məli* və s.

Feilin şərt forması. -*sa, -sə* şərt mənası verən feil şəkillərini meydana gətirir. Müəllif göstərir ki, feilin şərt şəkli, əsasən, bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət edir: “Təbii cümlələr eyni zamanda -*sa, -sə* şəkilçiləri ilə yapılan feil şəkilçiləri ilə meydana gətirilir: Mən getsəm, sən qalırsan. Nə desəm, yalan olur” [3, c.5, s. 174].

Qeyd edək ki, tədqiqatçının feilin şəkilləri barəsində söylədiyi fikirlər, demək olar ki, bu gün də dilçilər tərəfindən eynilə qəbul edilir. Yalnız sadə feillərin şəxslər üzrə dəyişməsində bir neçə variantlılığa rast gəlmək olur. B.Çobanzadə III şəxsin təkində gələcək zamanın inkar formasındakı feillərdə (*gəlməyəcək, qalmayacaq*) morfonoloji hadisəyə belə münasibət bildirir: “Azəri ləhcəsində “gəlməyəcək, qalmıyacaq” şəkilləri daha ziyadə işlənməklə bərabər, biz cədvəldə ahəngə, səslər uyuşması qanununa daha uyğun şəkli əsas götürdük” [3, c.5, s.149]. Doğrudan da, B.Çobanzadə

dilimizin qrammatikasını yazarkən çalışmışdır ki, ədəbi dilimizin normaları zədələnməsin. Bu məsələdə də müəllif dillə ehtiyatla davranmışdır. Belə variantlılığın təkcə dialekt və şivələrimizlə deyil, həm də türk dilləri ilə bağlılığı var. Məsələn, *qalaq//qalalım*, *oxuyaq//oxuyalım*, *gəlik//gəlikiz* və s.

B.Çobanzadə feilin mürəkkəb şəkillərini – “*mürəkkəb feil şəkilləri*”ni onun sadə şəkillərindən fərqləndirərək onları 3 yerə ayırır: hekayə, rəvayət, şərt (gəzəcək idim, qalar imiş, qalmalı isə) [3, c.5, s. 155]. Müəllif bu şəkillərin şəkilçiləşmiş forması ilə feilin keçmiş zamanı və şərt şəklinin şəkilçiləri arasındakı fərqli məqamları da düzgün izah edir. Maraqlıdır ki, B.Çobanzadə köməkçi feillər (*yardımçı feil şəkilləri*) haqqında danışarkən *idi*, *imiş*, *isə* morfemlərini də buraya daxil edir. Bildirir ki, bu hissəciklər ismi xəbər kimi işləyəndə feillərdən fərqli olaraq inkarlıq əlaməti kimi *deyil* ədatından istifadə olunur: “Bəzi feillər müstəqil rollarını və mənalarını qeyd edərək, yardımçı xidmətini görməkdədirlər. Bunlardan birincisi “i” cizrindən təşəkkül edən *imək* feilidir. Bu feilin yalnız maziyə aid şəkilləri bulunur: *idi*, *imiş*, *ikən*, *isə*. Bunun mənfi şəkli başqa feillərinki kibi –ma, -mə şəkilçiləri ilə yapılmayıb, *deyil* yarım sözü ilə əldə edilir: *Xəstə deyil idim*” [3, c.5, s. 148].

Feilin növləri və ya növ kateqoriyası. Müasir dilçilikdə bu anlayış ya feilin qrammatik məna növləri, ya da feilin növ kateqoriyası ilə ifadə olunur. Təbii ki, məsələ ilə bağlı mübahisəli məqamlar bu gün də var. Problemin əsas tərəfi isə buraya aid edilən şəkilçilərin sözdüzəldici, yoxsa sözdəyişdirici şəkilçi olması ilə bağlıdır. Hətta bu morfemləri qrammatik-leksik şəkilçi adlandıranlar da vardır [2, s.139]. Hər bir halda bu müxtəlif fikirləri səsləndirənlərin öz yanaşmaları və onları əsaslandırmaq üçün ortaya qoyduqları faktları vardır. B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığı üzərində aparılan araşdırmadan görünür ki, müəllif bütün hallarda bu şəkilçilərdən söz yaradıcılığı prosesində (feildən feil yaradan şəkilçilər sırasında) bəhs edir. Yalnız “Kırım-tatar elmi sərifi”ndə bu şəkilçiləri ard-arda qeyd edərək onların söz yaradıcılığındakı iştirakı ilə yanaşı, qrammatik funksiyasını da göstərir: yəni bu şəkilçilərin feillərdə yaratdığı qrammatik funksiyanı da izah edir. Demək ki, dilçi alim onlardakı ikili (qrammatik-leksik) xüsusiyyətin fərqi varmışdır. Beləliklə, B.Çobanzadə feilin 4 qrammatik məna növünü və onların qrammatik məzmununu xarakterizə edən terminləri belə qeyd edir:

1. Qayıdış növ (*mütəvat mənalı*) feillərin –*ın*⁴ və bəzən də –*an* şəkilçisi ilə yarandığını bildirilir: *geyin*, *bəzən*, *söylən* (*deyinmək*), *yollanmaq* və s.

2. Məchul növ (*məchul mənalı*) feillərin –*ın*⁴, –*ıl*⁴ şəkilçiləri yaranır: *görül*, *tapıl*, *sarıl*, *yarıl*, *oxun*, *yollan* və s.

3. Qarşılıq-birgəlik növ (*qarşılıq mənası ifadə edən*) feillərin –*ış*⁴, –*aş*² şəkilçiləri ilə meydana gəldiyi göstərilir: *atış*, *anlaş*, *söyləş*, *gülüş*, *vuruş* və s.

4. İcbar (*mütəaddi mənalı*) növ feillər “işin neçə əl və yaxud vasitədən keçdiyini göstərir”: *yapdırmaq*, *durğuzdurmaq* və s. [4, s.56].

Bəkir Çobanzadə qrammatik kateqoriyalardan danışarkən onu da qeyd edir ki, Avropa dillərindən fərqli olaraq türk dillərində bir sıra kateqoriyalar mövcud deyildir. Türk dillərində bir sıra dillərin təsiri ilə qrammatik normadan kənar özünü göstərən bəzi məqamlarla rastlaşsaq da, artıq bu əcnəbi ünsürlər dilimizdən çıxmaqdadır. Belə formalardan biri kimi dilçi alim cins kateqoriyasını göstərir. O bildirir ki, türk dillərində cins kateqoriyası yoxdur. Ancaq ərəb-fars dillərindən keçən bəzi sözlərdə mənəb dilin izlərini görmək mümkündür: “Türkcə sözlərdə cins (erkeklik, dişilik) göstərilmədiyindən cümlədəki sözlər arasında cinsi mütəqibət bulunmaz. Yalnız ərəb və fars qaydası üzrə yapılan tərkiblərdə buna diqqət olunur: *faciəyi-müəllimə*, *ümuri-cariyə*, *məsələyi-mühimmə*, *əhvali-qəribə* və s. Bu cür tərkiblərin son zamanlar dilimizdən çıxarılması nəticəsində artıq bir az sonra türkcə söyləyən və yazan bu tərkiblərə rast gəlməyəcəkdir” [3, c.5, s.175]. Bu gün də dilimizdə *müəllim* – *müəllimə*, *şair* – *şairə*, *mərhum* – *mərhumə* və s. kimi sözlərin işlədilməsi əslində dilimizin qrammatik quruluşuna ziddir. Çünki qrammatik kateqoriya qrammatik şəkilçilər fonunda təzahür edir və aid olduğu sinfin, demək olar ki, bütün sözlərini əhatə edir. Məsələn, ismin hal və feilin inkarlıq kateqoriyaları kimi. Ancaq qeyd etdiyimiz sözlərdə cins anlayışı fərqləndirici əlamət kimi dilimizin imkanları vasitəsilə yaranmamışdır. *Müəllim* və *müəllimə*, *şair* və *şairə* sözləri ərəb-fars dillərindən həmin formalarda keçdiyindən bunlardakı cins

anlayışı dilimizin quruluşunu xarakterizə etmir. Və bu qrupdan olan sözlərin dilimizdə işlənməsinin qarşısı isə mütləq alınmalıdır. Obrazlı da olsa, bir məqamı qeyd etməyi münasib hesab edirik. Belə ki, dahi Nizami Gəncəvinin Nüşabənin dilindən İsgəndərə deyilmiş məşhur “Mən də bir aslanam, düşünsən bir az, Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” aforizmi təkcə türklərin xarakterini ifadə etmir. Dil millətin ruhudur, onun psixologiyasının göstəricisidir fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, məhz bu mənada türk dillərində cins anlayışı mövcud olmamışdır.

Beləliklə, bütün bu tədqiqatlar onu göstərir ki, B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu, onun türk dillərindən biri kimi iltisqi əlaməti, qrammatik şəkilçilərin funksiyaları və sözün morfem tərkibinin tarixi inkişafı ilə bağlı araşdırmaları təkcə dil faktlarının üzə çıxarılması baxımından deyil, həm də Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri istiqamətdə inkişafı üçün zəngin material verir. Bu tədqiqatlardakı elmi fikirlərin böyük hissəsi bu gün də türkoloqlar tərəfindən qəbul edilir və türk dillərinin morfoloji quruluşunun öyrənilməsi istiqamətində görkəmli alimin yaradıcılığının araşdırılması ayrıca bir tədqiqat mövzudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Buran A., Alkaya E., Özerken M. Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akçağ yayınları, 2013
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, V c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Çobanzadə B. Kırım Tatar İlm-i Sarfı (Hazırlayan: Nariman Seyityahya). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009
5. Demir N., Aydoğdu Ö. Giresun İli ve Yöresi Ağızları. 2. Baskı. Giresun: Yeşilgiresun Matbaacılık-Gazetecilik Ltd, 2016, 704 s.
6. Eyvazova R. Orta əsr ədəbi dil əlaqələrinin Kişvəri əsərlərində təzahürü. Bakı: Elm, 1999, 293 s.
7. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
8. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı: BDU, 2002, 475 s.
9. Vəliyev İ. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 213 s.

XÜLASƏ

Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında geniş əks olunmuş məsələlərdən biri də müxtəlif nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şərhidir. Azərbaycan dilində ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid qrammatik şəkilçilərdən bəhs edən alimin elmi yaradıcılığında feilə məxsus sözdəyişdirici şəkilçilərin öyrənilməsi də mühüm yer tutur. B.Çobanzadə feilə məxsus qrammatik şəkilçiləri üç istiqamətdə təhlil edir: birinci qrup morfemləri qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər adlandırır, ikinci qrup şəkilçiləri “silə siğələri” – rabitə şəkilçiləri kimi qeyd edir, üçüncü qrup şəkilçiləri isə feillərin təsrifi adı altında qruplaşdırır. O, məsdər və feili sifətlərdən fərqli olaraq, feili bağlama şəkilçilərini “silə siğələri”, onların qoşulduğu feilləri isə *rabitə feilləri* adlandırır. B.Çobanzadənin feilin təsriflənən formaları haqqındakı araşdırmaları, demək olar ki, müasir elmi fikirlərlə səsleşir. O, feilin təsriflənən şəkillərinə feilin zaman şəkilçilərini, yəni, xəbər şəklini, şərt, arzu, vacib, əmr formalarını daxil etmişdir. Həmçinin dilçi alim feilin növ kateqoriyasına aid şəkilçilərdən söz yaradıcılığı prosesində (feildən feil yaradan şəkilçilər sırasında) bəhs etmiş və feilin dörd qrammatik mənə növünü göstərmişdir. Bu və digər məsələlər haqqında məqalədə ətraflı məlumat veriləcək.

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, qrammatik kateqoriyalar, feil, feilin şəkilləri, feilin növ kateqoriyası.*